

Izvorni znanstveni rad
UDK: 305-055.2(497.584)“18/19“
331.5-055.2(497.584Dubrovnik)“18/19“
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/y6zolbreqm>
Primljeno: 15.2.2021.
Prihvaćeno: 28.4.2021.

SVOJIM TRUDOM SVAGDAŠNJI KRUH DOBITI: ŽENSKA ZANIMANJA U DUBROVNIKU U 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA*

KRISTINA PULJIZEVIĆ

SAŽETAK: Podaci o društvenom statusu djevojaka ili njihovom zanimanju upisani u matične knjige pri njihovoj udaji kvantificirani su i analizirani kako bi se utvrdili i procijenili određeni trendovi na ženskom tržištu rada i u društvenim strukturama Dubrovnika u 19. i početkom 20. stoljeća. Rezultati su pokazali da je većina djevojaka pri udaji bila zaposlena u tradicionalno “ženskim” zanimanjima, a određeni su sektori tijekom promatranog razdoblja pokazali trendove rasta odnosno pada.

Ključne riječi: žensko tržište rada, Dubrovnik, 19. stoljeće, matične knjige vjenčanih, ženska zanimanja, sluškinje, primalje, učiteljice

Key words: women’s labour market, Dubrovnik, 19th century, parish marriage registers, women’s occupations, domestic servants, midwives, teachers.

Uvod

Ženska zanimanja i žensko tržište rada u 19. stoljeću temeljito su istraženi u europskoj historiografiji te su utvrđena određena kretanja koja se tiču ženskog rada na globalnoj razini. Plaćeni rad, pogotovo onaj koji se obavljao izvan kuće, za žene u 19. stoljeću smatrao se nedoličnim, neprimjerenim i u suprotnosti sa

---

* Rad je sufinanciran projektom *Tradicionalizam i inovacije u Dubrovniku od srednjeg vijeka do devetnaestog stoljeća* (HRZZ IP-01-2018-5527).

ženskim “urođenim sklonostima” i “ženskom prirodom”. Žene su ipak radile, a radna svakodnevnica odvijala se između postavljenog ideala o “anđelu u kući”, latentne sumnjičavosti društva i životnih potreba. Rasprava o ženskom pitanju, tj. o pitanju ženskog rada i angažmana u “javnoj sferi”, izmicala je fokus od stvarnih problema ženskog radništva. Mogućnosti za stjecanje profesionalnih zvanja i zanimanja ženama su bile znatno ograničene, bile su potplaćene, radile su u lošim uvjetima, a socijalna potpora za njihovu djecu nije postojala. Prva profesionalna zanimanja za žene bila su ona koja su zahtijevala ženama “urođene i prirodne” vještine poput brižnosti, nježnosti, uslužnosti - to su bile primalje i učiteljice, kasnije i medicinske sestre, njegovateljice i daktilografkinje koje su “zamijenile klavir pisaćom mašinom”.¹

Procesi na tržištu rada za žene bili su dio globalnih ekonomskih i društvenih procesa. U 19. stoljeću veliki utjecaj na ovu sferu svakodnevica imali su razni modernizacijski procesi, urbanizacija, industrijalizacija, razvoj obrazovanja i profesionalizacija određenih zanimanja. Dalmacija je bila slabo industrijski razvijena, na rubu globalnih trendova i dominantnih ekonomskih i društvenih doktrina. Kakvi se procesi, s obzirom na globalne i lokalne promjene, mogu uočiti na dubrovačkom tržištu rada za žene?²

---

¹ O ženskom radu u Europi vidi: Joan W. Scott, »The Woman Worker.«, u: *The History of Women in the West. Volume IV: Emerging Feminism from Revolution to World War*, ur. Geneviève Fraisse i Michelle Perrot. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1992: 399-426; Delphine Gardy, »Time and Women's Work: Historical Periodisations.«, u: *The Gendering of Inequalities: Women, Men and Work*, ur. Jane Jenson, Jacqueline Laufer i Margaret Maruani. New York: Athenaeum Press, 2000: 32-48.

https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00003959/file/Gardey_Time_and_Women_Work_2000_.pdf (pristup: 9. 2. 2021); Deborah Simonton, *A History of European Women's Work 1700 to the Present*. London - New York: Routledge, 2003; Deborah Simonton, »Women workers; working women.«, u: *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, ur. Deborah Simonton. London-New York: Routledge, 2006: 134-176.

² Domaća historiografija o ženama na tržištu rada u 19. stoljeću uglavnom obuhvaća žensko učiteljstvo i to u Bansknoj Hrvatskoj (vidi primjerice: Ida Ograjšek Gorenjak, »Otvaranje prvog ženskog lica u Zagrebu.« *Povijest u nastavi* IV/2 (2006): 148-176; Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek-Slavonski Brod: Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmienisia et Baranyensia, 2013). Za područje Dalmacije značajan doprinos za povijest žena ima istraživanje Mirise Katić; vidi: Mirisa Katić, »Ogled o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave.« *Magistra Iadertina* 7/7 (2012): 143-154; Mirisa Katić, »Žene u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku u 19. stoljeću.« *Magistra Iadertina* 6/1 (2011): 7-22; Mirisa Katić, *Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća*. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.

Istraživanje povijesti žena u većini slučajeva obilježeno je nedostatkom izvora.³ Osim slabe pismenosti žena zbog koje izostaje ženska perspektiva društvenih procesa u prošlosti, posebno nižih slojeva društva, ženski je rad zbog nestalnosti i nestručnosti ostao neuhvatljiv i statistici.⁴ U matičnim knjigama pak žene su zastupljene u realitetu okolnosti u kojima su bilježene, što tu vrstu izvora čini korisnom za istraživanje žena u povijesti.

Metodološke napomene

Kvantitativna analiza ženskih zanimanja u 19. i početkom 20. stoljeća u Dubrovniku temelji se na podacima iz matičnih knjiga vjenčanih župe Grad koje se odnose na urbani prostor Dubrovnika unutar gradskih zidina.⁵ Djevojkama je pri udaji upisivano njihovo zanimanje ili društveni status pa je taj događaj u životima žena u ovom istraživanju uzet kao “kritični trenutak”.⁶ Podaci o društvenom statusu odnosno zanimanju mladenaca u matičnim knjigama vjenčanih župe Grad bilježe se od 1832. godine, stoga analiza počinje tom godinom.⁷ Nadalje, analizom je obuhvaćeno razdoblje do 1913. godine. Prvi svjetski rat koji je počeo sljedeće, 1914. godine, uzrokovao je presudne promjene na tržištu rada za žene na globalnoj razini. Usporedna analiza koja bi

³ Sintagma Michelle Perrot o “nevidljivim ženama” poprimila je karakter univerzalnosti. Vidi: Michelle Perrot, *Moja povijest žena*. Zagreb: Ibis grafika, 2009: 7-15.

⁴ D. Simonton, »Women workers; working women.«: 135.

⁵ *Matična knjiga vjenčanih župe Grad, 1832.-1857.* (dalje: MKV Grad, 1832-1857); *Matična knjiga vjenčanih župe Grad, 1857.-1876.* (dalje: MKV Grad, 1857-1876); *Matična knjiga vjenčanih župe Grad, 1876.-1892.* (dalje: MKV Grad, 1876-1892); *Matična knjiga vjenčanih župe Grad, 1892.-1906.* (dalje: MKV Grad, 1892-1906); *Matična knjiga vjenčanih župe Grad, 1906.-1920.* (dalje: MKV Grad, 1906-1920). Sve spomenute matične knjige vjenčanih čuvaju se u Arhivu Dubrovačke biskupije (dalje: ABD).

⁶ “Kritični trenutak” je demografski termin. Odnosi se na vremensku odrednicu pri izradi modernih popisa stanovništva i jedan je od njihovih osnovnih karakteristika. U Hrvatskoj su se popisi (od 1953) odnosili na stanje stanovništva u ponoć između 31. ožujka i 1. travnja određene popisne godine. Vidi: Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate, 1999: 46-48. U kontekstu ovog istraživanja preuzeti termin odnosi se na trenutak u životima žena.

⁷ Riječ je o tzv. “civilnim maticama” koje su upisivane u posebno tiskane obrasce uvezane u knjige većeg formata, prema uputama civilnih vlasti (Habsburške Monarhije). One se razlikuju od “crkvenih matica” koje su upisivane u bilježnice na klasičan, opisni način. Vidi: Ante Strgačić i Ivan Fantina, *Inventar fonda matičnih knjiga Državnog arhiva u Zadru*: 3-5. http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=591 (pristup: 9. 11. 2019).

nalagala obuhvaćanje razdoblja i nakon početka rata tematski bi izlazila izvan opsega ovoga rada i zahtijevala bi zasebno istraživanje.

Odabrani uzorak, mladenke zabilježene u maticama vjenčanih od 1832. do 1913. godine, reprezentativna su skupina ženskog stanovništva Dubrovnika u 19. stoljeću. Ono je većinom katoličko, stoga evidentirano u katoličkim matičnim knjigama.⁸ Također, smatra se da je tek manji broj djevojaka i žena ostao nezabilježen sakramentom vjenčanja u ovom izvoru, tj. da se većina žena udala.⁹ Radi se o rasponu od 219 vjenčanja 30-ih godina 19. stoljeća do 338 vjenčanja u prvom desetljeću 20. stoljeća, a sveukupno je u promatranom razdoblju zabilježeno 2.321 vjenčanje, od čega je analizirano 2.071 zanimanje ili društveni status mladenki (tablica 1).¹⁰ Ovako definiran, vremenski ekstenzivan “kritični trenutak” pokazao se kao relevantan pokazatelj kod analize plaćenog ženskog rada i uobičajenih ženskih zanimanja u 19. i početkom 20. stoljeća. Prosječna dob mladenki pri udaji uglavnom je bila između 28 i 30 godina (grafikon 1).¹¹ One su tada bile duboko u punoljetnosti, u godinama kada su već imale svoj plaćeni posao i vjerojatno više od jednog desetljeća radnog iskustva.

U rubriku *condizione* na talijanskom jeziku ili *stališ* na hrvatskom jeziku, djevojkama je upisivan društveni status, posebno ukoliko su bile iz višeg sloja, ili njihovo zanimanje, koje je uglavnom smatrano primjerenim pokazateljem pripadnosti nižem društvenom sloju. Podaci o zanimanju mladenki bili su

---

⁸ Prema prvom modernom popisu stanovništva iz 1857. godine u Dubrovačkom kotaru je bilo 98,3% rimokatoličkog stanovništva. Podaci za grad unutar zidina zbog tadašnje administrativno-teritorijalne podjele nisu dostupni u istom izvoru, no iz publikacije o rezultatima popisa pučanstva u Dalmaciji evidentno je da svi nekatolici imaju prebivalište na širem području urbanih središta, odnosno u gradu. Vidi: Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990: 70.

⁹ O nupcijalitetu u Dubrovniku do 1857. godine vidi: S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*: 99-100. Usp: Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović i Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: 29-46, 107-110.

¹⁰ MKV Grad, 1832-1913 (ABD). Broj vjenčanja rastao je sukladno rastu broja stanovnika. Usp: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1857-1971)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2005. (CD). Također, za 250 mladenki u promatranom razdoblju podaci o “staležu” nedostaju; takvi su slučajevi izostavljeni iz kvantitativne analize.

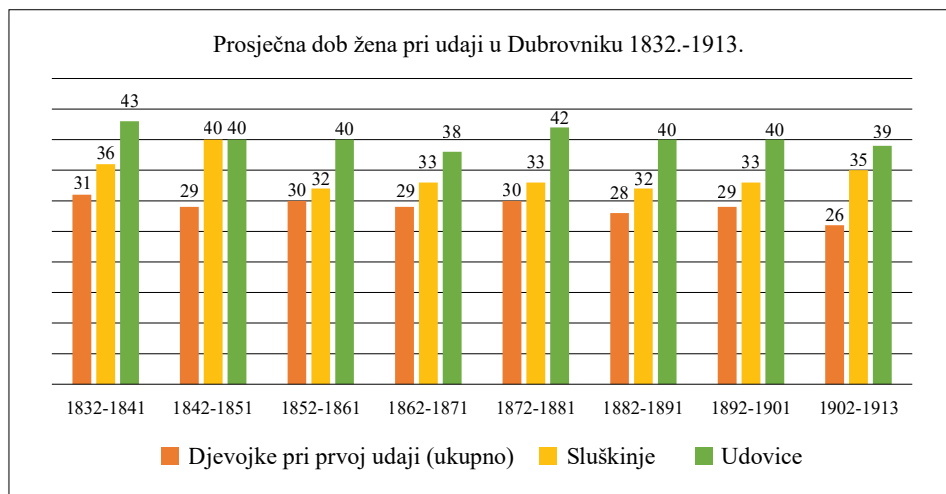
¹¹ Radi vjernije slike o starosti djevojaka pri udaji, računajući njihovu prosječnu dob izostavila sam udovice koje su analizirane posebno. Iznimno je u prvom analiziranom desetljeću prosječna dob mladenki bila 31 godinu, a u posljednjem (dvanaestogodišnjem) razdoblju je bila najniža, 26 godina.

Tablica 1. Broj vjenčanja u Dubrovniku od 1832. do 1913. godine

Godine	Desetljeće	Broj vjenčanja
	1832. – 1841.	219
	1842. – 1851.	217
	1852. – 1861.	250
	1862. – 1871.	278
	1872. – 1881.	315
	1882. – 1891.	301
	1892. – 1901.	332
	1902. – 1911.	338
1912. – 1913.		71
<i>Ukupno</i>		2 321

Izvori: MKV Grad, 1832-1857; 1857-1876; 1876-1892; 1892-1906; 1906-1920 (ABD)

Grafikon 1. Prosječna dob žena pri udaji u Dubrovniku 1832-1913.

Izvori: MKV Grad, 1832-1857; 1857-1876; 1876-1892; 1892-1906; 1906-1920 (ABD)

zacijelo sporedni iz perspektive svećenika koji su upisivali sakrament vjenčanja. Pri bilježenju zanimanja nedostaje preciznosti, nema naznaka o poštivanju neke određene klasifikacije te su podaci često uopćeni i šturi.¹² Grupe pojedinih zanimanja i djelatnosti formirane su stoga prema diktatu izvora i prilikama na tržištu rada za žene u 19. stoljeću u Dubrovniku.¹³ Ženska služinčad u gradskim kućanstvima zbog svoje se brojnosti i specifičnosti promatra kao posebna kategorija; slično je s djelatnicama u tekstilnom obrtništvu i učiteljicama, dok se radnice u raznovrsnim uslužnim i obrtnim djelatnostima analiziraju kao ista grupa zanimanja zbog nedostatka detaljnijih podataka o specifičnim zanimanjima unutar te kategorije, ali i zajedničkom karakteru samostalnog, uglavnom nestručnog rada izvan kuće. Cilj analize podataka kategoriziranih na taj način je pokazati trendove pada odnosno porasta ženskog angažmana u pojedinim djelatnostima te prepoznati eventualnu pojavu novih zanimanja i trendova na ženskom tržištu rada u Dubrovniku u 19. i početkom 20. stoljeća.

Zaposlene žene prisutne su u ostalim arhivskim izvorima najčešće ako su bile zaposlenice javnih institucija, poput bolnica i škola. Poslovna korespondencija i drugi dokumenti u tim su slučajevima često jednostrani te pružaju informacije koje je “ostavio” poslodavac. Iznimka su učiteljice koje ipak čine manji dio korpusa radnih žena. U tom kontekstu u radu su korišteni izvori koji na više ili manje izravan način spominju pojedine aspekte ženske radne svakodnevice, a iz kojih se mogu donijeti određeni zaključci o ženskom tržištu rada.¹⁴

Žene iz višeg društvenog sloja i “izlazak” na tržište rada

Ženski plaćeni rad tijekom 19. stoljeća percipiran je kao nužnost za siromašnije slojeve stanovništva. Kćeri bogatih roditelja obrazovale su se kako bi bile dostojne pripadnice svog privilegiranog staleža, živote su provodile

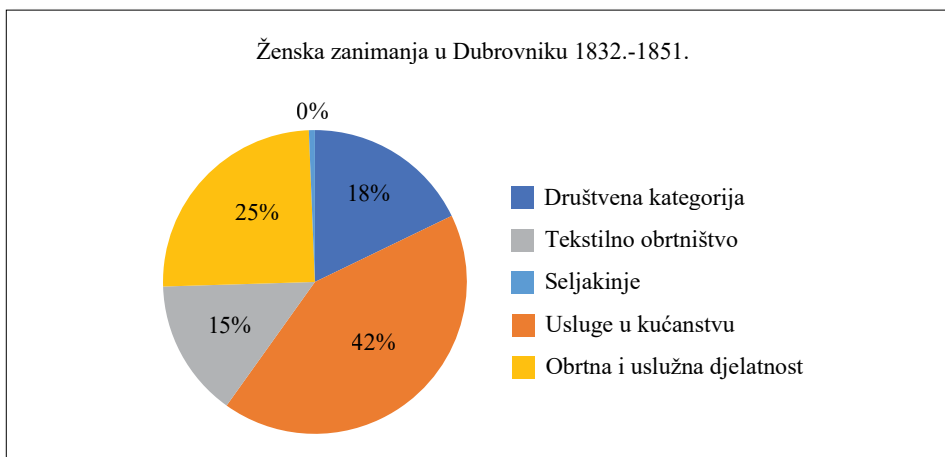
---

¹² Najbolji primjer je često zabilježeno zanimanje “radnica” (*lavoratrice*).

¹³ Primjerice, ne može se govoriti o administrativnoj grupi zanimanja za žene u Dubrovniku u 19. stoljeću; u razdoblju od 1832. do 1913. godine u matičnim knjigama vjenčanih nije zabilježena ni jedna administrativna djelatnica.

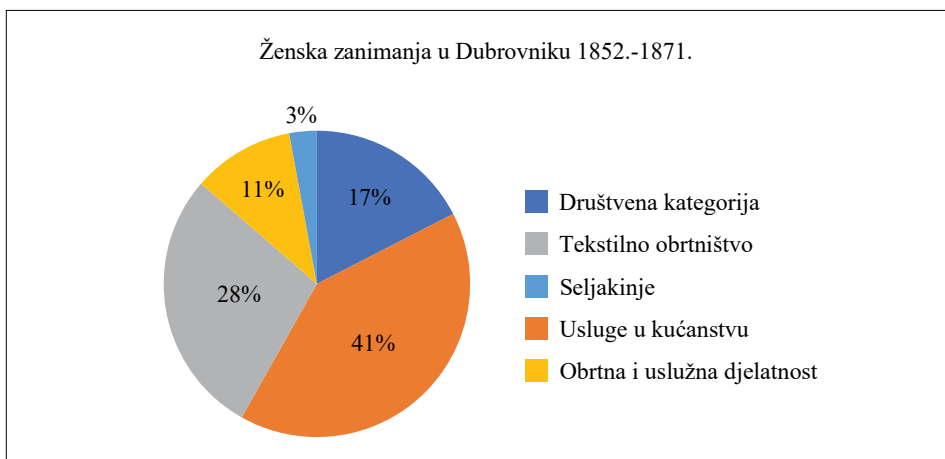
¹⁴ Opća bolnica Dubrovnik, nesredeno gradivo (dalje: OBD, nesredeno gradivo) (Državni arhiv u Dubrovniku; dalje: DAD); Zbirka Balda Bogišića u Cavtatu, sign. B XVIII (dalje: Zbirka Balda Bogišića).

Grafikon 2. Ženska zanimanja u Dubrovniku 1832-1851.

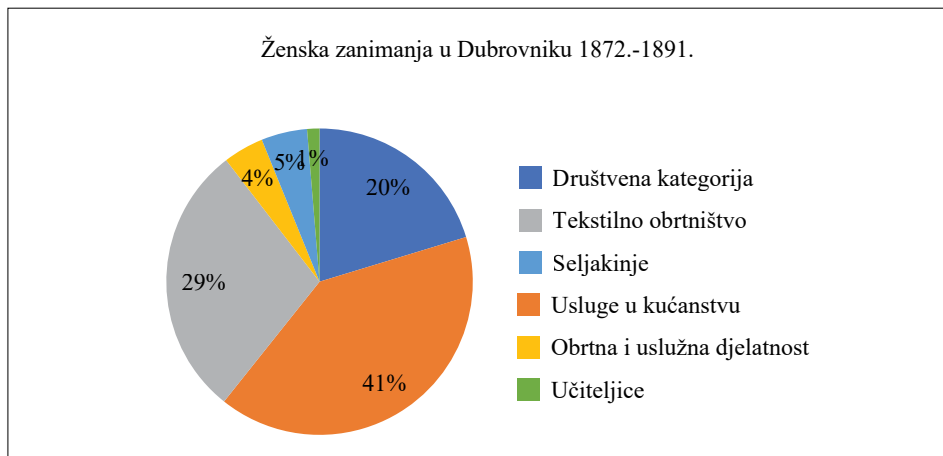
Izvor: MKV Grad 1832-1857 (ABD)

Grafikon 3. Ženska zanimanja u Dubrovniku 1852-1871.

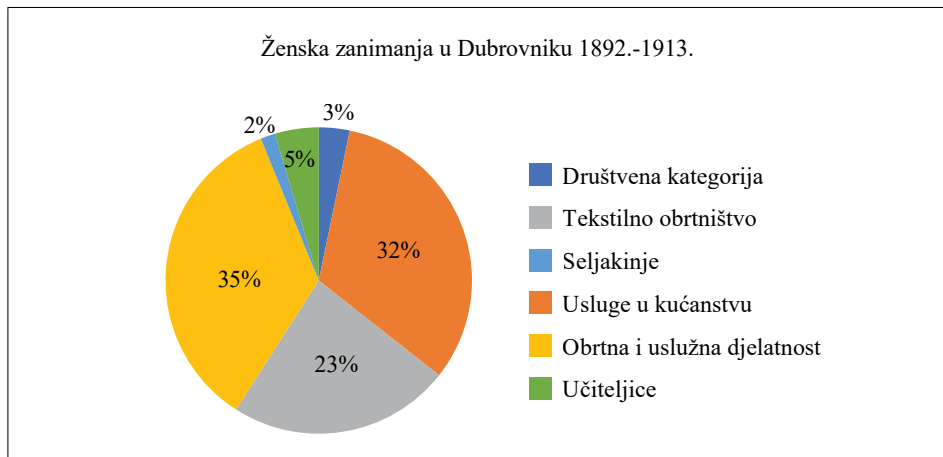
Izvori: MKV Grad 1832-1857; 1857-1876 (ABD)

Grafikon 4. Ženska zanimanja u Dubrovniku 1872-1891.

Izvori: MKV Grad 1857-1876; 1876-1892 (ABD)

Grafikon 5. Ženska zanimanja u Dubrovniku 1892-1913.

Izvori: MKV Grad 1892-1906; 1906-1920 (ABD)

posvećene obitelji, a jedini rad izvan doma uglavnom je bio filantropski.¹⁵ Pri upisu njihove udaje u dubrovačke matice svećenik bi naznačio radi li se o plemićkom podrijetlu mladenke (*nobila*) ili građanskom (*civile*), a ponekad bi pružio nešto detaljnije informacije, najčešće o očevu zanimanju, statusu ili nekoj uglednoj funkciji.¹⁶ Iz analize podataka proizlazi da je samo manji broj djevojaka, neopterećen egzistencijalnim problemima, mogao živjeti ideal "privatne sfere" (usp. grafikone 2, 3, 4 i 5).

Udio djevojaka upisanih jedino prema pripadnosti određenom staležu (u grafikonima označeni kao "društvena kategorija") sve do zadnjeg desetljeća 19. stoljeća zadržava se na 17% do 20% od ukupnog broja analiziranih djevojaka. Tijekom 90-ih godina 19. stoljeća taj broj naglo i drastično opada na 3%, te se broj djevojaka sa zabilježenim zanimanjem općenito povećao. I u europskoj povijesti 80-e godine 19. stoljeća spominju se kao vrijeme u kojem je došlo do porasta prisutnosti žena na tržištu rada.¹⁷ Odmakom 19. stoljeća povećavale su se mogućnosti školovanja za djevojke te zapošljavanja u industrijskim pogonima, ali i u tzv. *white collar* sektoru, tj. administraciji, pošti i raznim uredskim poslovima. U Dubrovniku su prilike bile drugačije, no unatoč izostanku industrijalizacije te nemogućnosti profesionalizacije administrativnih zanimanja za žene, izgleda da se i u Dubrovniku (kao i u Europi) plaćeni ženski rad počeo percipirati kao uobičajena i društveno prihvatljiva pojava.¹⁸

Na pitanje o procesima koji stoje iza ovih rezultata moguće je ponuditi određena objašnjenja. Izvjesno je da je došlo do promjene u načinu bilježenja podataka u matične knjige. Od druge polovice 1894. godine matice se ispunjavaju hrvatskim jezikom i od tada se bilježi određeni broj *posebnica* - manjih privatnih poduzetnica.¹⁹ One su zabilježene i ranije, na talijanskom jeziku kao

¹⁵ U tom kontekstu slikovita je opaska lastovskog župnika u potvrdi o siromaštvu za djevojku iz njegove župe. Potvrda joj je bila potrebna za ishođenje državne stipendije za izučavanje primaljstva. Župnik je tada napisao da je djevojka siromašna te da je "*prisiljena svojim trudom svagdašnji kruh dobiti*" (istaknula autorica). Kristina Puljizević, *U ženskim rukama. Primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku (2016): 103-104.

¹⁶ Zabilježene su, primjerice: kći pomorskog kapetana (*figlia di un capitano marittimo*), kći posjednika (*figlia di un possidente*) i kći carinskog inspektora (*figlia di controlore Doganale*).

¹⁷ D. Simonton, »Women workers; working women.«: 158.

¹⁸ Usp: D. Simonton, »Women workers; working women.«: 158.

¹⁹ O značenju riječi *posebnica*, vidi: Nataša Bašić, »Osobnik.« *Jezik: časopisa za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 57/3 (2010): 116.

privata, no u znatno manjem broju; primjerice, u godinama 1892, 1893. i u prvoj polovici 1894. nije zabilježena niti jedna *privata*, dok su već u drugoj polovici 1894. na hrvatskom jeziku zabilježene tri posebnice, 1895. godine zabilježene su također tri, 1896. i 1897. po devet, a takav se trend nastavio i sljedećih godina. Također, čini se vjerojatnim da je novi način bilježenja u matične knjige od te godine uključivao također i vjernije bilježenje stvarnog stanja oko društvenog položaja i angažmana na tržištu rada pripadnica višeg društvenog sloja (do tada bilježene samo oznakom staleža) koje je bilo posljedica dugotrajnog procesa propadanja i osiromašivanja dubrovačkog plemstva. Kako bi potvrdila svoj plemićki status u Habsburškoj Monarhiji, dalmatinska je vlastela morala zadovoljiti određenu proceduru i platiti visoku novčanu naknadu što mnogi nisu učinili,²⁰ neke su se dubrovačke plemićke obitelji jednostavno odselile, a s vremenom su modernizacijski procesi i razvoj građanskog društva umanjili njihovu gospodarsku važnost i političku moć.²¹ Dubrovačko je plemstvo bilo sve malobrojnije i siromašnije pa ne treba zanemariti mogućnost da se određeni dio žena iz višeg društvenog sloja odlučio, silom prilika, angažirati u privatnom sektoru ili udati za građane bez plemićkog statusa. Tradicionalni i vrlo rigidni ženidbeni običaji dubrovačkog plemstva nalagali su udaju vladike isključivo za vlastelina, a njih je bilo sve manje.²² Kao posljedica toga, ali i sve manje važnosti plemićkog statusa, sklapali su se brakovi između plemstva i bogatih građanskih obitelji (što je u razdoblju Republike bilo nemoguće), čime se gubila plemićka titula.²³ Kod upisa takvih brakova u matičnu knjigu bilježila se plemićka titula, ali i djevojčino zvanje (ili zanimanje) ukoliko ga je imala. Primjerice, kad se u prosincu 1894. godine (nekoliko mjeseci nakon početka bilježenja matica na hrvatskom) pripadnica stare dubrovačke

²⁰ Grga Novak, »Dalmacija na raskršću 1848. god.« *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 274 (1849): 17-18.

²¹ Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva I*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011: 292-320; Arijana Kolak Bošnjak, »Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva.«, u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska, 2016: 140-142.

²² Tako tvrdi i Josip Bersa: "Što je toliko neudatih gospođa bilo, to se može tumačiti tim, što su vlasteoske porodice sve rjeđe bivale, pa je bilo teško, da cura nađe muža sebi potpuno ravna, kako je kruti društveni zakon tražio (...)." (Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941: 134).

²³ A. Kolak Bošnjak, »Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva.«: 142.

vlastele udala za češkog domobranskog časnika, kao njezino “ime, prezime i stanje” upisano je “Nike markizica Bona, učiteljica”.²⁴ Sličan je slučaj iz 1903. godine: za posjednika Iva Jakobušića udala se “Jele pl. Ghetaldi, učiteljica”.²⁵

Ipak, Josip Bersa navodi kako je “usidjelički svijet u dubrovačkim plemićkim redovima (...) udarao osobit pečat ondašnjem životu u gradu”.²⁶ Kao mehanizme preživljavanja osiromašenih neudatih vladika navodi pređenje vune, tkanje, šivanje, pletenje čarapa po narudžbi,²⁷ pravljenje i prodaju *kotonjate* te iznajmljivanje soba.²⁸ Možemo pretpostaviti da su se neke od njih ipak udale te da su, iz poštovanja prema sve manje važnoj plemićkoj tituli ili nekad uglednom građanskom statusu, ostale zabilježene u maticama vjenčanih kao posebne umjesto švelje, kuharice ili iznajmljivačice svog stambenog prostora.

Sluškinje i švelje

Veći dio stanovništva bio je skromnog društvenog i imovinskog statusa, te je već u skladu s tom činjenicom moguće tvrditi da je većina djevojaka imala neki plaćeni posao. Sve do pretkraj 19. stoljeća najveći broj zaposlenih djevojaka u Dubrovniku činile su sluškinje. Do 90-ih godina 19. stoljeća njihov udio u ukupnom broju zabilježenih zaposlenih djevojaka bio je 41% ili 42%, a na prijelazu stoljeća taj se udio smanjio na 32% (grafikoni 2, 3, 4 i 5). Od posljednjeg desetljeća 19. stoljeća “obrtne i uslužne djelatnosti” udjelom su premašile kućnu posluđu za 3% (tj. ukupni je udio u toj kategoriji narastao na 35%; grafikoni 4 i 5).

Proces smanjenja sektora kućne posluge počeo je i na globalnoj razini krajem 19. stoljeća, no tek je nakon 1914. poprimio značajne razmjere.²⁹ Tržište

²⁴ MKV Grad, 1892-1906: 17. Otac mladoženje Karla Paula bio je posjednik iz Češke, a majka posebnica.

²⁵ Ovaj je primjer dobar pokazatelj ekonomskih promjena i bračnog isprepletanja među staležima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Roditelji Iva Jakobušića bili su obrtnici iz okolice Dubrovnika (Vlaho Jakobušić, obrtnik, i Ane Miletić, obrtnica), dok je otac mladenke bio, u trenutku njezine udaje već pokojni, Gustav pl. Ghetaldi, posjednik i visoki sudski službenik, a majka Ivanka Miloslavić iz Župe dubrovačke - švelja (MKV Grad, 1892-1906: 79).

²⁶ J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 134.

²⁷ Bersa poimence navodi kao primjer Dešu Sorgo, kojoj su narudžbe radi diskrecije stizale preko posrednika, nikad izravno (J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 133).

²⁸ J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 133-136.

²⁹ M. Perrot, *Moja povijest žena*: 138; D. Simonton, »Women workers; working women.«: 158; D. Gardey, »Time and Women's Work: Historical Periodisations.«: 36.

rada krajem 19. stoljeća u Europi, uslijed globalnih modernizacijskih procesa, djevojkama je nudilo raznolikije opcije zaposlenja: u industriji, u trgovinama na malo te u uredima i poštama. Takva kretanja na tržištu rada zasigurno su utjecala na aspiracije žena iz siromašnijih slojeva društva, a vidljiva su i u Zagrebu koji je pratio modernizacijski impuls velikih gradova.³⁰ Također, političke promjene, aktivizam srednje i radničke klase, pokreti za emancipaciju žena i veće obrazovne mogućnosti utjecali su na razvoj svijesti o individualnoj neovisnosti pa je klasična služba u kućanstvima percipirana kao osobna degradacija i ograničavanje, koja je povrh toga bila još i slabo plaćena.³¹ Budući da u Dubrovniku u ovom razdoblju spomenuti procesi izostaju, uzroke smanjenja kućne posluge valja tražiti u drugačijim društvenim i ekonomskim kretanjima. Veliki dio dubrovačkih sluškinja bile su kćeri kmetova koje su s vlasteoskih imanja u okolini Dubrovnika dolazile kod gospodara u grad na (plaćenu) službu.³² U većini europskih zemalja, uključujući Hrvatsku, kmetstvo je ukinuto 1848. godine, no u Dalmaciji (a kmetstvo je posebno bilo ukorijenjeno na dubrovačkom području) je ono ostalo na snazi. Kmetovi su se bili prisiljeni sami otkupljivati, što se učestalije počelo događati krajem 19. stoljeća i to najviše zahvaljujući novcu zarađenom u emigraciji.³³ Otkupljeni su kmetovi, oslobođivši se tlake, zasigurno odustali i od drugih omraženih običaja prema svojim bivšim gospodarima, poput službe djevojaka u gospodarevim gradskim kućama. Istovremeno, moguće je da se, uslijed propadanja plemstva koje je činilo bogatiji sloj društva, smanjila potražnja za kućnom poslugom. Od opcija koje su mogle zauzeti mjesto uslužnog angažmana u kućanstvima krajem 19. stoljeća javlja se turizam kao gospodarska grana koja je zacijelo zapošljavala određeni broj nekvalificiranih radnica.³⁴

Broj ženske služinčadi u Dubrovniku je u 19. stoljeću bio zacijelo velik te je činio specifično društveno tijelo oko kojeg su se ispleli mnogi tradicionalni postupci,³⁵

³⁰ Ksenija Vuković i Tamara Šmaguc, »Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća.« *Ekonomska misao i praksa* 1 (2015): 301.

³¹ D. Simonton, »Women workers; working women.«: 160.

³² J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 18.

³³ Stijepo Obad, »Neke karakteristike stanja i kretanja na dalmatinskom selu od sredine 18. stoljeća do Prvoga svjetskog rata.« *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 26/13 (1986/87): 260.

³⁴ Vidi: Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolini od pojave parobrodarstva do 1841. godine*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983: 7-128.

³⁵ Jedna od značajnijih tradicija bio je događaj nazivan "sprava", kojim su djevojke službeno postajale "spravljenice", tj. spremne i opremljene za udaju (J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 18-19).

običaji³⁶ i narativi.³⁷ Iako je njihova primarna funkcija u kućanstvima bila plaćena služba, sluškinje nisu bile obično zanimanje. Uglavnom je riječ o djevojčicama koje su u dobi od 10 do 12 godina s gospodarevih seoskih imanja dolazile služiti u njegovu kuću u gradu. Rekrutacija djevojčica s gospodarevih seoskih imanja u njihovu kućnu poslugu u gradu uobičajena je pojava koja se dugo zadržala i drugdje u Europi.³⁸ Služeći su provodile svoje formativne godine pri čemu su se privikavale na gradski život, težak rad i odgojna očekivanja gospodarica. Odgojna je dimenzija svugdje u Europi činila značajnu karakteristiku djevojačkih službi u kućanstvima bogatijih društvenih slojeva,³⁹ a u Dubrovniku se to slikovito reflektira u onodobnoj terminologiji. Djevojke tek pristigle u grad na službu, obilježene siromaštvom i neuglađenošću ruralne okoline iz koje su dolazile, nazivane su “čupe”, “čupavice” ili “divjake”. Nakon određenog vremena služenja mijenjala se njihova vanjština, imale su “pobolje haljine i finije su se nosile”, pa bi se za njih reklo da su “pripitomljene”. U toj fazi sluškinje su se nazivale “stavne rabe” ili “djevojke srednje”. Također, kad su provele propisano vrijeme kod obitelji na službi (i odgoju), gospođa bi “čupe” počela “spravljati”. Svoju je godišnju plaću sluškinja ostavljala gospođi na čuvanje, a isto tako i ostale novce, darove i stvari koje je dobila. Kad bi došlo vrijeme, obično u sluškinjinim ranim dvadesetim godinama života, za nju bi se organizirala “sprava” - ritualna primopredaja imovine koju je djevojka sakupila, a gospođa čuvala tijekom vremena. “Spravljenica” je od tada bila slobodna raspolagati svojom imovinom.⁴⁰ Nerijetko su “spravljenice” ostajale

³⁶ Primjerice, Bersa bilježi da se običaj po kojem su služavke u vlasteoskim kućama nosile široki bijeli trak u kosi, a u građanskim crveni, zadržao sve do 1865. godine (J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 18).

³⁷ Brojni likovi dubrovačkih sluškinja u književnosti zrcale način na koji ih je društvo percipiralo. Vidi: Slavica Stojan, *Vjerenice i nevjernice. Žene u svakodnevnici Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003: 95-135.

³⁸ D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 100-101.

³⁹ Mlade su djevojke roditeljski nadzor zamijenile nadzorom gospodara koji su preuzimali paternalističku ulogu. Također, služba se dijelom smatrala pripremom za bračni život (D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 99-100).

⁴⁰ U svečanom događaju sudjelovala je sluškinjina uglavnom brojna obitelj pristigla sa sela u svečanim nošnjama, praćena lijericom, noseći košare darova, te gospodaričina obitelj i njezine prijateljice. Uzvanici su darivali “spravljenicu” novcem i sitnim darovima, gospodarica je goste častila kavom, pićem i slatkim, obitelj sa sela je pjevala, plesala, “spravljenici” se čestitalo. Primljene darove i novac pred svima bi izbrojao “za to određeni čovjek” i predao “spravljenici”. Ona bi, primivši svoju imovinu, klekla pred gospodaricu te je molila za oprostjenje i blagoslov. Gospodarica bi na to “spravljenicu”, sve stvari i novac blagoslovlila škropeći ih blagoslovljenom vodom; “S tim je ‘sprava’ svršila: od toga časa je ona slobodna i raspoláže svojom malom imovinom.” Vidi: J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 18-19, 22.

služiti kod obitelji do svoje udaje, što je, sudeći po prosječnoj dobi u kojoj su se sluškinje udavale, moglo biti još desetak godina, a i više. Sluškinje su stupale u brak u dobi značajno starijoj od prosječne za udaju u Dubrovniku (grafikon 1). Pri svojoj prvoj udaji bile su u dobi između 32 godine (zabilježenih u nekoliko desetljeća cjelokupnog promatranog razdoblja) do najviše 40 godina (zabilježenih u desetljeću između 1842. i 1851. godine; vidi grafikon 1). Budući da se radi o najsiromašnijem sloju društva s najnižom zaradom, može se pretpostaviti da je nešto dulje djevojaštvo bilo potrebno kako bi se sakupio primjeren miraz.

Kod nekih gospodara/poslodavaca sluškinje su zacijelo našle topli dom i drugu obitelj, no njihova je svakodnevica ipak često bila surova, obilježena teškim i dugotrajnim radom, fizičkim i seksualnim nasrtajima muških članova obitelji i ostalog muškog svijeta s kojim su dolazile u doticaj te opterećena tenzijama u odnosima unutar obitelji.⁴¹ Ponekad su djevojke radile samo za smještaj, prehranu i odjeću, no s vremenom se služba počela plaćati novcem.⁴² U vrijeme Republike roditelji djevojčica sklapali su s gospodarima/poslodavcima ugovor za godišnju plaću od četiri do sedam perpera koja se svake godine povisivala za jedan do dva perpera,⁴³ dok se Bersin podatak da je plaća sluškinja bila tri dukata godišnje odnosi na 19. stoljeće.⁴⁴ Bilo je uobičajeno i u nekim europskim zemljama da se plaća ne isplaćuje direktno sluškinji nego njezinu ocu.⁴⁵ U Dubrovniku, kako je rečeno, djevojčin novac do "sprave" je čuvala njezina gospodarica.

Odmakom 19. stoljeća u Europi u sektoru kućne posluge dolazi do određenih specijalizacija i podjele poslova, primjerice na poslove unutar i izvan kuće, zatim na poslove u kuhinji i izvan nje.⁴⁶ Posljedično, i vrednovanje poslova u

⁴¹ S. Stojan, *Vjerenice i nevjernice*: 95-135; D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 105-106.

⁴² S. Stojan, *Vjerenice i nevjernice*: 95, 100, 111.

⁴³ S. Stojan, *Vjerenice i nevjernice*: 100.

⁴⁴ J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 18-19. Bersa ne precizira radi li se o mletačkim zlatnim dukatima koji su bili u optjecaju još prvih desetljeća 19. stoljeća ili o dukatima koje je Austrija kovala za Dalmaciju između 1825. i 1848. Službeni novac do 1918. godine bila je valuta Habsburške Monarhije.

⁴⁵ D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 105. Također, upitno je u kojoj su mjeri žene raspolagale svojom zaradom i nakon udaje. U Francuskoj su žene tek 1907. godine dobile zakonsko pravo raspolaganja svojom plaćom, a muškog tutorstva oslobođene su 1938. godine (D. Gardey, »Time and Women's Work: Historical Periodisations.«: 34).

⁴⁶ D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 103.

domaćinstvu je bilo različito, pri čemu je kuharica bila najbolje plaćena.⁴⁷ Takva se diferencijacija kućne, ali i druge služinčadi bilježi i u dubrovačkim matičnim knjigama. Do 60-ih godina 19. stoljeća u ovom se sektoru kućna poslu­ga uglavnom bilježi općenito kao *serva*, na hrvatskom kao sluškinje i službenice, a od tada zabilježene su i kuharice (*cuoca*) i sobarice (*camariera*).

Nekvalificirane radnice angažirane kao čistačice, sobarice, poslužnice i slično bile su zaposlene i u privatnom sektoru poput hotela⁴⁸ te u raznim institucijama poput bolnice,⁴⁹ gdje se s njima postupalo s jednakom strogošću i superiornim stavom kao i u kućanstvima. Kada je 1888. godine dubrovačka bolnica dobila svoju novu i prostranu zgradu izvan gradskih zidina, na Pilama, bolničke su sluškinje tražile povišicu.⁵⁰ Rigidan odgovor ravnateljstva bolnice, koji neizravno govori i o diferencijaciji služinačkih poslova, glasio je: “Pošto sluškinje koje se u bolnicu uzimlju u pomoć sestrama nijesu fine sobarice, nego proste sudoperice, pri okolnostima koje u Dubrovniku vladaju glede plaća sluškinjama, drži Odbor da je plaća od mjesečnih fio. 4 dostatna, i da će za tu cijenu vazda naći potrebito osoblje.”⁵¹

Raznovrsni poslovi u izradi i obradi tekstila ženama su bili, nakon službi u kućanstvima, najčešća opcija za zaradu. U kategoriju “tekstilnog obrtništva” spadao je veliki broj švelja, tkalja i izrađivačica šešira.⁵² Njihov je udio do polovice stoljeća bio 15%, do 90-ih godina 19. stoljeća povećao se na 29%, da bi na prijelazu stoljeća blago opao na 23% (grafikoni 2, 3, 4 i 5). Izrada i obrada tkanina tradicionalno su bili dio ženskih poslova u kućanstvu, a pod pritiskom

⁴⁷ D. Simonton, *A History of European Women's Work*: 104, 109.

⁴⁸ Zabilježena je jedna “hotelska konobarica” 1911. godine, podrijetlom iz Tuzle (MKV Grad, 1906-1920: 37).

⁴⁹ Primjerice, *serva dell' Ospitale Civile di Ragusa* zabilježena je 1849. godine (MKV Grad, 1832-1857: 61).

⁵⁰ Ukoliko je njihov zahtjev i postojao u pisanom obliku, on nije sačuvan, pa nije poznato na temelju kojih su okolnosti bolničke spremačice tražile veći honorar. Iste godine povodom preseljenja bolnice dodatak na plaću tražio je i bolnički brijač zbog, kako je sam predviđao, većeg opsega posla u većoj bolnici. Odgovor Odbora nije poznat. Vidi: OBD 1888, nesređeno gradivo (DAD). Također, oba su bolnička liječnika (neuspješno) zahtijevala dodatak na plaću za kočije, zbog udaljenosti (!) (Ivo Perić, »Organizacija i djelovanje pokrajinske bolnice u Dubrovniku od izgradnje njene nove zgrade do Prvog svjetskog rata.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 22-23 (1985): 193).

⁵¹ Dopis Zemaljskog odbora ravnateljstvu bolnice br. 3455 od 20. kolovoza 1888. (OBD 1888, nesređeno gradivo).

⁵² Na talijanskom jeziku u maticama se bilježe kao: *cucitrice, sarta, modista, tessitrice, cucitrice capelliera, crestaja*.

siromaštva postali su način zarađivanja novca.⁵³ Bavljenje tekstilom, posebice ženama iz siromašnijeg sloja, bilo je prikladno jer se smatralo pristojnim; pomirivalo je, barem u teoriji, ženski plaćeni rad i obveze u kućanstvu.⁵⁴ Ono, kao ni većina drugih ženskih zanata, nije zahtijevalo stručnu kvalifikaciju,⁵⁵ no moglo je ovisiti o vještini, osobnoj angažiranosti na tržištu rada i potražnji. Prva je industrijska revolucija u toj gospodarskoj grani donijela velike promjene i prelazak na strojnu proizvodnju posebno u razvijenim europskim industrijskim središtima.⁵⁶ U Hrvatskoj su također tekstilna postrojenja krajem 19. stoljeća zapošljavala veći broj švelja,⁵⁷ dok je u Dubrovniku proizvodnja tekstila ostala manufakturna djelatnost te unutar kućne radinosti. Primjerice, Šime Peričić navodi da je od 30-ih godina 19. stoljeća u Dubrovniku djelovala radionica vunениh pokrivača s 15 zaposlenih *radnika* dok je u dubrovačkoj radionici raše istih godina bilo zaposleno 56 *radnica* (istaknula autorica). Također, djelovala je u Dubrovniku do sredine stoljeća radionica za izradu rupčića od svile, a u drugoj polovici stoljeća spominje se radionica tkanine i svile vlasnice Klare Žitković te poduzeće “Manufature e mode” Stjepana Bravačića.⁵⁸

Radnice u obrtnim i uslužnim djelatnostima

U kategoriji obrtnih i uslužnih djelatnosti veći dio zabilježenih zanimanja otpada na neodređeni pojam “radnica” (*lavoratrice, operaja*) te nešto manji broj djevojaka kojima je kao stalež upisano *industriante*, a iza tog pojma vjerojatno stoje radnice u nekoj kućnoj radinosti, obrtnoj ili manufakturnoj proizvodnji. One čine niži nekvalificirani sloj radnica. U toj su kategoriji također smještene, no prisutne u manjem broju, sitne trgovkinje, krčmarice i primalje.⁵⁹ Djevojke angažirane u obrtnoj i uslužnoj djelatnosti zastupljene su udjelom od 15% u razdoblju od 1832. do 1851, zatim 28% i 29% u razdoblju od 1852. do

⁵³ D. Gardy, »Time and Women's Work: Historical Periodisations.« 34.

⁵⁴ J. W. Scott, »The Woman Worker.«: 406.

⁵⁵ M. Perrot, *Moja povijest žena*: 144; D. Simonton, »Women workers; working women.«: 155.

⁵⁶ Vidi: M. Perrot, *Moja povijest žena*: 140-146.

⁵⁷ K. Vuković i T. Šmaguc, »Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj.«: 300.

⁵⁸ Šime Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Zadar: Matica hrvatska, 1998: 125, 184.

⁵⁹ Kao nazivi za upraviteljice ili vlasnice ugostiteljskih radnji zabilježeni su: *tavernara/tavernaja, caffitiera, bettoliera, locandiera*; za trgovkinje: *rivendicola, bottegaja*; za primalje: *levatrice patentata, levatrice diplomata*.

1891. da bi taj udio od 90-ih godina 19. stoljeća narastao na 35% te premašio dotad najbrojniju skupinu radnica, kućne posluge (grafikoni 2, 3, 4 i 5).

Od svih djevojaka angažiranih u obrtnoj i uslužnoj djelatnosti samo su primalje bile profesionalno zanimanje, i to zahvaljujući stipendijama što su ih izdavale lokalne vlasti za pohađanje primaljske škole u Zadru, osnovane 1821. godine. Stoga je primaljstvo bilo prvo moderno, sekularizirano i stručno zanimanje za žene u Dalmaciji. Ta činjenica ipak nije utjecala na bolji status primalja u društvu, niti na njihova skromna primanja.⁶⁰ Profesionalizacija primaljstva u Dalmaciji odražavala je populacijsku politiku Habsburške Monarhije i trendove u upravljanju javnim zdravstvom te nikako ne korespondira s emancipacijskim težnjama žena u razvijenim zapadnoeuropskim društvima.

Mladenke su u matičnim knjigama vjenčanih grada Dubrovnika vrlo rijetko zabilježene kao primalje. U promatranom razdoblju zabilježeno ih je ukupno devet od kojih su čak četiri bile udovice, tj. bio im je to drugi brak.⁶¹ Razlog leži u specifičnosti primaljstva kao struke. Autori primaljskih udžbenika, opstetričari i kirurzi, kod učenica primaljstva smatrali su poželjnim njihovo vlastito iskustvo rađanja. Povrh toga, škola za primalje u Zadru radije je primala udane mlade žene nego djevojke koje bi nesmotrenim ponašanjem daleko od doma i moralne kontrole svoje sredine mogle ugroziti svoj "dobar glas" i ugled svoje buduće struke. Školu je redovito pohađalo više udanih učenica i udovica nego neudanih djevojaka,⁶² pa se može zaključiti da je većina mladenki koje su kasnije postale primalje zabilježeno u matičnim knjigama vjenčanih s drugim zanimanjem.⁶³

U svojoj su radnoj svakodnevnici u profesionalnom smislu primalje bile određene kotarskim ili općinskim liječnicima. Liječnici su kontrolirali njihov rad, ali i radnu etiku, pri čemu su posebno vodili računa da se primalje drže naputaka o zabrani pobačaja i čedomorstava. O preporukama liječnika često je ovisio angažman pojedinih primalja, novčane naknade koje su primale za svoj rad ili potvrde za njihovo umirovljenje. U dubrovačkim izvorima sačuvano je više liječničkih preporuka za pojedine primalje pa se čini da su one

⁶⁰ K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 125-126.

⁶¹ MKV Grad, 1832-1913.

⁶² K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 101-102, 106.

⁶³ Primjerice, prije nego što su postale primalje na dubrovačkom području, Vice Peričević, Ana Jurišin i Perica Dagonik zabilježene su u izvorima kao švelje (K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 106).

poštivale zadane hijerarhijske (profesionalne i druge) okvire svog položaja.⁶⁴ Oštriji je bio odnos viših instanci prema primaljama, tj. općinskog vijeća (koje je odlučivalo o općinskim primaljama) i Zemaljskog odbora Dalmatinskoga sabora (koji je odlučivao o primaljama i drugim zaposlenicama angažiranim u pokrajinskim bolnicama).

Godine 1888. novoizgrađena dubrovačka bolnica na Pilama počinjala je s radom, a od tada je u svom prostoru uključivala i nahodište/rodilište koje je ranije djelovalo u zasebnoj zgradi.⁶⁵ U isto vrijeme, netom prije prelaska u novu zgradu, zatražila je umirovljenje dugogodišnja nadstojnica te institucije, primalja Ane Đivanović, pa je ravnateljstvo bolnice pregovaralo s primaljom Katom Barbaros o njezinu angažmanu. Umjesto zapošljavanja primalje u stalni radni odnos, kao što je to bilo ranije, Zemaljski odbor odlučio je za potrebe roditelja u bolnici angažirati privatnu primalju, i to bez natječaja, koju je plaćao po obavljenom porođaju.⁶⁶ Pregovori s primaljom Katom Barbaros trajali su nešto više od mjesec dana, tijekom kolovoza i početkom rujna 1888. godine. Barbaros je za sebe pokušala ishoditi što bolje uvjete: umjesto 10 fiorina koliko joj je nudio poslodavac, tražila je 12 fiorina za svaki porođaj, što je bila uobičajena tarifa za “srednji stalež”. Tražila je, također, smještaj u bolnici, što je do tada (u starom nahodištu) bila uobičajena praksa. Nakon razgovora s primaljom Barbaros, ravnatelj bolnice Roko Mišetić iznio je Odboru svoje mišljenje “da bi ona ostala zadovoljna i s fio: 10 za svako rođenje”, no potvrdio je da će primalja, kako bi mogla obilaziti roditelje u bolnici, morati unajmiti kuću bližu bolnici koju će skuplje plaćati.⁶⁷ Odbor je ostao neumoljiv: “Uvaživ da nikako nije potrebno da primalja stanuje blizu Nahodišta; Uvaživ da se sgadja

⁶⁴ O odnosu primalja i liječništva u Dubrovniku, vidi: K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 138-151.

⁶⁵ O dubrovačkom nahodištu vidi: Rina Kralj-Brassard, *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013; Rina Kralj-Brassard i Kristina Puljizević, »Porod iz nevolje: skrb o trudnicama i roditeljama pri dubrovačkom nahodištu u drugoj polovici 18. stoljeća.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1 (2013): 359-388; Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi štitičnici (1818-1908)*. Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2020.

⁶⁶ Zemaljski Odbor dalmatinskog sabora odlučio je da neće raspisivati natječaj za stalno mjesto primalje, već da će “naći” privatnu primalju s kojom će sklopiti određeni ugovor (Dopis Zemaljskog Odbora ravnateljstvu bolnice br. 2236. od 28. srpnja 1888, OBD 1888, nesređeno gradivo).

⁶⁷ Dopis ravnateljstva bolnice Zemaljskom odboru br. 134 od 26. kolovoza 1888. OBD 1888, nesređeno gradivo.

da u Nahodištu bude i poviše roditelja na jedanput, te primalja jednim mahom oblazi i više ih; Zemaljski Odbor nahodi pretjeran zahtjev Kate Barbaros, te kad nebi zadovoljna bila sa fior 10 /deset/ za svako radjanje, tražiti će drugu primalju umjereniju, do potrebe i sa javnim oglasom preglašenim kod Obćine.”⁶⁸ Prijetnja objavljivanjem natječaja za angažman bolničke primalje i uključivanje drugih dubrovačkih primalja u tu “utrku” zasigurno je u značajnoj mjeri utjecala na Barbarosino prihvaćanje uvjeta koje joj je poslodavac ponudio.

Konkurencija među primaljama bila je itekako prisutna, trebalo se izboriti na tržištu rada. Primalja Kate Krečak još se u lipnju 1888. godine samoinicijativno prijavila na mjesto bolničke primalje (tj. “nadstojnice primalja”) mjesec dana uoči umirovljenja prethodne. Dokumentacija joj je vraćena uz odgovor da “(...) nije Odboru poznato da je otvoreno mjesto primalje kod te Bolnice”⁶⁹ iako je u Dubrovniku očito bilo svima dobro poznato da je Ane Đivanović u procesu ishoda mira te da će novi porođiljni odjel na Pilama trebati primalju.

Nepравednu i ilegalnu konkurenciju školovanim primaljama činile su priučene, pa su zabilježeni slučajevi prijavljivanja takvih nepravilnosti nadležnim tijelima.⁷⁰ S druge strane, priučene su primalje uzvrćale netrpeljivost podržavajući uobičajeno nepovjerenje ruralnog stanovništva prema medicinskom osoblju govoreći kako školovane primalje “vonjaju po kamforu” (zapravo po fenolu, tj. karbolnoj kiselini koja je služila za dezinfekciju) te da “upropaštavaju roditelje”.⁷¹ Suparništvo je moglo biti oštro i među školovanim primaljama. Nikola Lalić, profesor primaljstva na primaljskoj školi u Zadru i autor udžbenika za primalje, obraćajući se primaljama piše: “Pa ako ti napokon pogje za rukom, da sakupiš malo skromne i povjerljive prakse, čuvaj se onda od tvojih drugarica (...) u prvom nesrećnom slučaju svaka će te nogama gaziti (...) te u jednom trenutku možeš izgubiti plod tvojih mnogogodišnjih trudova.”⁷² Neko-legijalni odnos pokušao se spriječiti Službenim propisima za primalje (temeljnim aktom kojim se uređuje poslovanje primalja) iz 1898. godine. Članak 6.

⁶⁸ Dopis Zemaljskog odbora ravnateljstvu bolnice u Dubrovniku br. 3625 od 5. rujna 1888. OBD 1888, nesređeno gradivo.

⁶⁹ Dopis Zemaljskog odbora ravnateljstvu bolnice u Dubrovniku br. 2236 od 6. lipnja 1888. OBD 1888, nesređeno gradivo.

⁷⁰ K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 196.

⁷¹ Nikola Lalić, *O važnosti primalje*. Zadar: Nagragjena tiskarnica Petra Jankovića, 1903: 12.

⁷² N. Lalić, *O važnosti primalje*: 15.

navodi: “Primalje imadu se megju sobom snošljivo i mirno ponašati, ne smije jedna drugu ogovarati niti nametljivim nugjanjem svoje službe ili kojim drugim nedozvoljenim sredstvom tražiti da jedna drugu istisne.”⁷³ O zategnutim odnosima među kolegicama neizravno govori i činjenica da dubrovačke primalje u 19. stoljeću često pri vlastitim porođajima nisu imale stručnu asistenciju svojih kolegica (iako ih je u Dubrovniku bio veći broj), već su rađale uz pomoć susjeda ili supruga.⁷⁴

Učiteljice

Učiteljice čine posebnu kategoriju. Zanimanje učiteljice bilo je specifično, uključivalo je zakonom obvezujući celibat, a možemo ga smatrati prvim ženskim intelektualnim zanimanjem u 19. stoljeću budući da je u Habsburškoj Monarhiji visoko školstvo ženama bilo nedostupno.⁷⁵ Mladike su prvi put zabilježene kao učiteljice (*maestra dalla scuola popolare*) u maticama vjenčanih 1877. godine.⁷⁶ Udio udanih učiteljica rastao je s 1% u razdoblju od 1872. do 1891. na 5% u razdoblju od 1892. do 1913. (grafikoni 4, 5 i 7). Razlog tome može biti ublažavanje zakona o zabrani udaje iz 1888. godine, ali i rast broja ženskog učiteljskog kadra nakon otvaranja pokrajinske škole za učiteljice u Dubrovniku 1875. godine.⁷⁷

Učiteljstvo je, uz primaljstvo, bilo među prvim modernim ženskim profesijama. Obrazovanje učiteljica u Dubrovniku bilo je organizirano od 1860. u Samostanu Službenica Milosrđa, iako je učiteljica u Dubrovniku bilo i ranije.⁷⁸

⁷³ *Službeni propisi za primalje (babice)*. Beč: Štampom i nakladom c. k. dvorske i državne štamparije, 1898. (Znanstvena knjižnica Zadar. Sig. D 5260 39941), čl. 6.

⁷⁴ K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 121-122, 195.

⁷⁵ Vidi: James C. Albisetti, »Female Education in German-Speaking Austria, Germany and Switzerland, 1866-1914.«, u: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Cross-Disciplinary Perspectives*, ur. David F. Good, Margarete Grandner i Mary Jo Maynes. Providence-Oxford: Berghahn Books, 1996: 39-57.

⁷⁶ M. Perrot, *Moja povijest žena*: 150-152.

⁷⁷ M. Katić, »Ogled o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave.«: 148-149.

⁷⁸ Za osnovno obrazovanje djevojčica prije prvih pučkih škola postojale su privatne škole koje su vodile učiteljice. Prva dubrovačka javna škola za djevojčice je otvorena 1837. godine, u njoj su radile dvije učiteljice (Ivo Perić, »Dubrovačko školstvo od pada Republike do 1918.« *Anali Histo-rijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku* 15-16 (1978): 362; Ivo Karač, *Osnovno školstvo u Dubrovniku i okolici*. Dubrovnik: Hrvatski pedagoško-književni zbor Zagreb, 2007: 79).

Godine 1875. sekulariziralo se osposobljavanje ženskog učiteljskog kadra osnutkom državne preparandije u Dubrovniku za djevojke iz Dalmacije.⁷⁹ Također, krajem 19. i početkom 20. stoljeća osnivanje osnovnih škola u Dubrovniku bilo je u porastu, pa se povećavao i broj učiteljica.⁸⁰

Iako su se učiteljice često žalile na malu plaću i neravnopravan odnos nadležnih tijela prema njima u odnosu na njihove muške kolege (posebno u plaćama),⁸¹ učiteljstvo je za žene bilo privilegija građanskog višeg srednjeg sloja.⁸² Učiteljska škola bio je najveći stupanj obrazovanja koji je djevojka u Dalmaciji mogla postići, a poziv je osiguravao uglavnom sigurnu egzistenciju i intelektualno okruženje u kojem su mlade žene mogle ostvariti određenu (premda ograničenu) ulogu.⁸³ Primjerice, učiteljice Pavlina Bogdan i Nike Balarin radile su na sakupljanju etnološke građe Konavala, surađivale su s Odborom za narodni život i običaje, a svoja su istraživanja objavljivale u *Zborniku za narodni život i običaje* i drugdje.⁸⁴ Učiteljica Jelka Miš tijekom života sakupila je značajan fond narodnih nošnji, vezova i čipki te je na temelju njezine donacije nastao Etnografski muzej u Dubrovniku.⁸⁵ Njihov je rad često bio omalovažavan, zanemaren i spolno diskriminiran,⁸⁶ ali ne sasvim onemogućen, pa je dijelom ovisio o osobnom angažmanu i upornosti.

Otežavajuća i ograničavajuća okolnost učiteljskog zvanja bila je zabrana udaje učiteljicama. Takva je zabrana u 19. stoljeću vrijedila u većini europskih zemalja. Učiteljice su često obavljale službu daleko od svog doma, a bez vlastite obitelji svoj su poziv doživljavale usamljeničkim. Generalno, učiteljski

⁷⁹ Osposobljavanje učiteljica i drugdje je u Europi najprije bilo u rukama konfesionalnih institucija. Sekulariziralo se najprije u Pruskoj 1832. godine, zatim u Pijemontu 1858, u Belgiji i Portugalu 1860, u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1869. te u Francuskoj 1879. godine (Rebecca Rogers, »Learning to be good girls and women: education, training and schools.«, u: *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, ur. Deborah Simonton. London-New York: Routledge, 2006: 114-115).

⁸⁰ I. Perić, »Dubrovačko školstvo od pada Republike do 1918.«: 362-364.

⁸¹ M. Katić, »Ogled o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave.«: 149-150.

⁸² I. Ograjšek Gorenjak, »Otvaranje prvog ženskog liceja u Zagrebu.«: 148, 158.

⁸³ Vidi: M. Katić, *Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća*: 170-208.

⁸⁴ Klementina Batina, »Ostavimo mužu muški, a ženi ženski posao: Žene zapisivačice u okviru Radićeve Osnove.« *Zbornik za narodni život i običaje* 56 (2012): 154-157, 161.

⁸⁵ »Jelka Miš.« *Blog muzeja i galerija Konavala*. <https://blog.migk.hr/2020/10/02/jelka-mis/> (pristup: 4. 2. 2020).

⁸⁶ Vidi: K. Batina, »Ostavimo mužu muški, a ženi ženski posao: Žene zapisivačice u okviru Radićeve Osnove.«: 147-169.

se poziv za žene smatrao prirodnim, urođenim. Suvremenici su percipirali učiteljice kao majčinske figure, stoga se od njih zahtijevao prekid radnog odnosa ukoliko bi se ipak odlučile udati i osnovati vlastitu obitelj.⁸⁷ Međutim, udane žene nisu primane u službu ni u drugim zanimanjima za žene srednjeg sloja u Europi, poput uredskih i poštanskih službenica, pa i prodavačica u velikim robnim kućama.⁸⁸ Isto tako je tim mladim službenicama udajom završavao radni odnos.⁸⁹ Ovakva je praksa proizlazila iz općeprihvaćenog javnog mišljenja da je primarna (“prirodna” i “urođena”) dužnost žena skrbiti o obitelji i domu, te da žene ne mogu uspješno uskladiti obiteljske obveze (zapravo svoju “žensku prirodu”, ono što im je “urođeno”) i posao (karijeru).⁹⁰

Zakonskom odredbom iz 1888. propisano je da se učiteljice smiju udati samo za učitelje ili tražiti posebno dopuštenje.⁹¹ Od prvog zabilježenog vjenčanja učiteljice u matičnim knjigama 1877. godine do 1913. godine u župi Grad udalo se ukupno 38 učiteljica. Broj zabilježenih vjenčanja učiteljica povećavao se na prijelazu u 20. stoljeće (vidi grafikon 6). Prosječna dob učiteljica pri prvoj udaji u spomenutom razdoblju bila je 25 godina.⁹² Učiteljice su se najčešće udavale za činovnike (16 ili 42%), zatim u jednakom broju za “posjednike” i za učitelje (po 8 ili po 21%) te za vojno-redarstvene časnike (4 ili 10%).⁹³ Sa svojim su supruzima bile dio srednjeg i višeg građanskog društvenog sloja. Upitno je koliko je udanih učiteljica, osim onih koje su se udale za učitelje, nastavilo raditi i nakon sklapanja braka, premda ima pokazatelja da se i to događalo. Primjerice, učiteljica Pavlina Bijelić, koja se u svojoj korespondenciji s Baltazarom Bogišićem često žalila na svoj status “siromašne dalmatinske

⁸⁷ R. Rogers, »Learning to be good girls and women«: 115.

⁸⁸ Erna Appelt, »The gendering of the service sector in Late Nineteenth-Century Austria.«, u: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-Disciplinary Perspectives*, ur. David F. Good, Margarete Grandner i Mary Jo Maynes. New York-Oxford: Berghahn Books, 1996: 124; M. Perrot, *Moja povijest žena*: 146-147.

⁸⁹ Katrina Honeyman i Jordan Goodman, »Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe 1500-1900.«, u: *Gender and History in Western Europe*, ur. Robert Shoemaker i Mary Vincent. London: Arnold, 1998: 359-360.

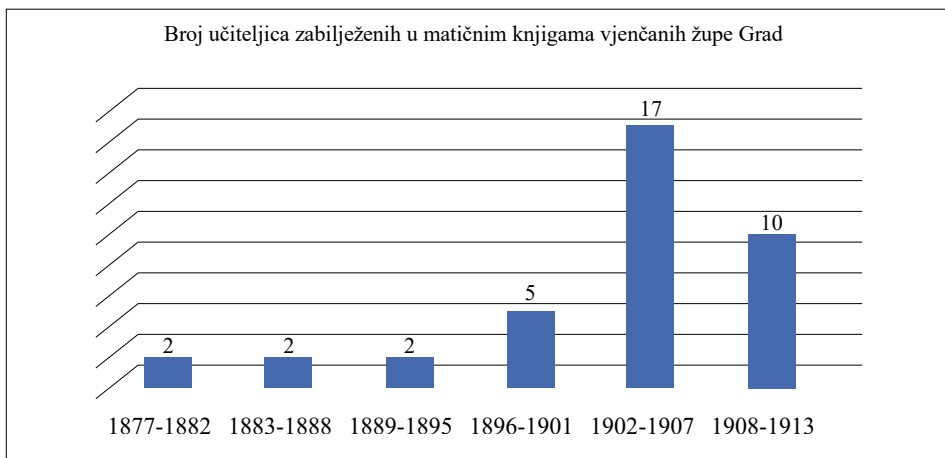
⁹⁰ J. W. Scot, »The Woman Worker.«: 423-426; R. Rogers, »Learning to be good girls and women.«: 107-109.

⁹¹ M. Katić, »Ogled o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave.«: 149; D. Župan, *Mentalni korzet*: 146-147.

⁹² MKV Grad, 1877-1913 (ABD). Podaci o prosječnoj dobi učiteljica pri udaji nisu uvršteni u grafikon 1 zbog malog uzorka i različitog vremenskog obuhvata.

⁹³ Zabilježeno je još jedno vjenčanje učiteljice za trgovca i jedno za zlatara (po 2%) (MKV Grad, 1877-1913).

Grafikon 6. Broj učiteljica zabilježenih u matičnim knjigama vjenčanih župe Grad 1877-1913.

Izvori: MKV Grad 1876-1892; 1892-1906; 1906-1920 (ABD)

učiteljice”, potužila se na mlađu kolegicu koja je dobila namještenje pri preporandiji koje je sama željela. Bijelić je s gorčinom istaknula svoju predanost učiteljskom pozivu (“udala se nijesam nego se žrtvovala školi”), dok je mlađa kolegica bila udana i to za dobrostojećega kapetana “na dubrovaškim brodima sa 150 f. plate”.⁹⁴

Bijelić u nekoliko navrata prenosi okolnosti zbog kojih je osjećala duboku nepravdu. Suparništvo sa spomenutom kolegicom oko namještenja pri preporandiji bilo je obostrano i oštro.⁹⁵ Bijelić je molila Bogišića da je preporuči svom prijatelju Niku Nardelliju koji je tada obnašao ključne funkcije pri vladi u Zadru,⁹⁶ a mlađu kolegicu, koja je kasnije dobila posao, optužila je (u pismu Bogišiću) da je namještenje dobila mitom: “Neki dan neka gospođa mi putem reče, da su rekli, da je ona čim se otvorio natječaj bila u Poli kod muža, koji se je tu s parobrodom nalazio, i da se je svratila u Zadar gdje se je osikurala od one

⁹⁴ Zorica Šimunović-Petrić, »Život i rad Pavline Bogdan-Bijelić, suradnice odbora za narodni život i običaje.« *Zbonik za narodni život i običaje južnih Slavena*. 49 (1983): 666-667. Pavlina Bijelić ipak se, dvije godine nakon ovog pisma, udala za Vlaha Bogdana, tajnika toskanskog vojvode Ferdinanda IV.

⁹⁵ Mlađa kolegica navodno je zamjerala ranije imenovanje Pavline Bijelić nadučiteljicom prema protekciji “pokojnog Klaića” (Pismo od 25. prosinca 1902, Zbirka Balda Bogišića).

⁹⁶ Pismo od 15. prosinca 1902, Zbirka Balda Bogišića.

gospode, koja u pokrajinskom vijeću glasuju, pa da je za mene absolutno nemoguće! Kad sam to čula pale su mi i ruke i noge i ostala sam kao paralitika! Dakle ona ima prednost mlada, možda za to što su je uzeli tamo kao provizornu, ali ona je provizorno mjesto kupila za 200f. Ovo govorim Vami, žalostna sam i da ikoliko živjeti mogu brzojavno bi im se zafalila.”⁹⁷

Udovice: ženska zanimanja u zreloj dobi

Životni ciklusi žena uvjetovali su njihov angažman na tržištu rada. Tijekom života žene su često radile više različitih poslova. Mlade su djevojke bile mobilnija i fleksibilnija radna snaga. Žene su često nakon udaje na kraće vrijeme (dok su rađale i brinule se za dojenčad)⁹⁸ prestajale raditi, da bi kasnije opet nastavljale s radom koji bi im po mogućnosti ostavljao dovoljno prostora da se nastave brinuti za svoje kućanstvo i obitelj. Ženski su poslovi zbog toga bili povremeni, sezonski, honorarni ili nadničarski; ukoliko su bili dio obiteljskog posla, bili su nezabilježeni u statistikama, a često i neplaćeni.⁹⁹ Takva kretanja prepoznaju se u analizi zanimanja zabilježenih u matičnim knjigama vjenčanih kod dubrovačkih udovica.¹⁰⁰

Zabilježeno je ukupno 138 udovica koje su sklopile novi brak, pri čemu se prosjek njihove dobi kretao između 38 i 43 godine (grafikon 1). Za 41 udovicu (29,71%) podatak o staležu ili zanimanju nije upisan. Društveni status upisan je kod svega tri udovice (dvije *civile* i jedna *nobile*). Za ostale, njih 94, naznačeno je zanimanje ili je zabilježena informacija koja govori o njihovom imovinskom statusu (*posidente, vedova pensionata*). Budući da uzorak nije brojčano reprezentativan da bi pokazao proces smanjenja ili povećanja određenih ženskih djelatnosti među udovicama tijekom promatranog razdoblja, rezultati su prikazani u jednom grafikonu (grafikon 7) iz kojega se ipak mogu izvući određeni zaključci. Značajno je manji udio žena koje rade kao kućna posluga (14%) što ukazuje na to da je služba u velikoj mjeri prestajala (prvom) udajom.

⁹⁷ Pismo od 25. prosinca 1902, Zbirka Balda Bogišića.

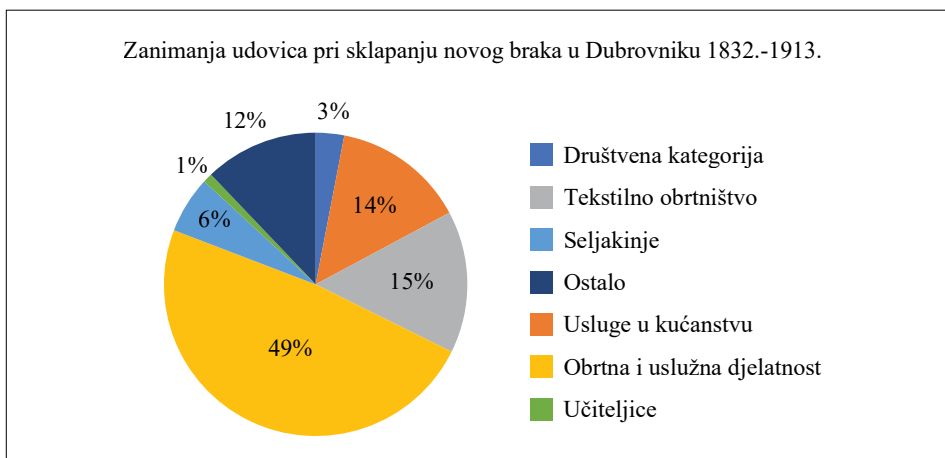
⁹⁸ Prekidi rada zbog porođaja u slučaju dubrovačkih primalja u 19. stoljeću bili su individualno određeni, trajali su od nekoliko dana do nekoliko mjeseci (K. Puljizević, *U ženskim rukama*: 120).

⁹⁹ D. Simonton, »Women workers; working women.«: 134-135.

¹⁰⁰ Iz gornje analize izostavljene su udovice koje su u matičnim knjigama vjenčanih upisane barem dva puta i to vjerojatno s različitim zanimanjima. Kako bi udjeli u pojedinim zanimanjima (koji se odnose na “kritični trenutak”) bili što precizniji, u analizi je uzeto u obzir samo prvo spominjanje, odnosno prvo zaposlenje ili društveni status, dok su zanimanja udovica analizirana posebno.

Grafikon 7. Zanimanja udovica pri sklapanju novog braka u Dubrovniku 1832-1913.

Izvori: MKV Grad, 1832-1857; 1857-1876; 1876-1892; 1892-1906; 1906-1920 (ABD)

Mlada se nevjesta selila iz gospodareve kuće u suprugovu i preuzimala nove dužnosti. Nasuprot manjem postotku sluškinja u zreloj dobi u odnosu na taj postotak kod mladenki koje se udavaju prvi put, udio udovica angažiranih u obrtnim i uslužnim djelatnostima znatno je veći (49%) nego kod mladih udavača. To može ukazivati na činjenicu da su žene i nakon udaje nastavljale s radom kao samostalne radnice ili pomažući u suprugovom obrtu i nastavljaajući ga nakon njegove smrti.¹⁰¹ Nadalje, udio od 15% udovica bavio se tekstilnim obrtništvom, a 6% obradom zemlje (grafikon 7). Određeni udio udovica s prihodima (pod "ostalo", 12%) otpada na bogate posjednice, a zabilježena je i jedna udovica s mirovinom pokojnog supruga.

Zaključak

Analiza podataka o društvenom statusu i zanimanju djevojaka pri udaji, zabilježenih u matičnim knjigama vjenčanih u Dubrovniku od 1832. do 1913. godine, potvrdila je pretpostavku da je većina žena radila. Iako se provedena analiza odnosi na radni status u trenutku udaje, relativno visoka ženidbena dob,

¹⁰¹ Pod obrtnim i uslužnim djelatnostima zabilježene su: *bottegaja, levatrice approvata, privata, operaja, industriante, lavoratrice, lavandaja, caffetiera, bettoliera*; na hrvatskom jeziku: radnica, primalja, posebnica, obrtnica, prodavačica.

ali i analiza zanimanja zabilježenih kod udovica impliciraju također da ženski rad nije bio kratkotrajna preokupacija.

Isti podaci pokazali su da je udio djevojaka prisutnih na tržištu rada, tj. zabilježenih po svom zanimanju, rastao od kraja 19. stoljeća. Istovremeno se smanjio broj žena zabilježenih samo po svojoj staleškoj pripadnosti, a do toga dolazi zbog smanjenja broja pripadnika plemstva i njihova sve većeg siromašnja. Uslijed slabljenja važnosti plemstva u ekonomskim i društvenim kretanjima, dogodila se vjerojatno i blaga promjena u mentalitetu: posao, posebno ako je poput učiteljskog bio "prikladan za žene", počeo se percipirati kao prihvatljiva opcija i za žene višeg sloja. Ipak, najbrojnija skupina radnih žena dolazi iz najsiromašnijeg društvenog sloja. To su, kao i svugdje u Europi, bile sluškinje. Isto tako, trend značajnog opadanja broja sluškinja u Dubrovniku nastupa 80-ih godina 19. stoljeća, što se vremenski poklapa s globalnim trendom, no uzrokovan je sasvim drugačijim kretanjima. Krajem 19. stoljeća djevojke su u razvijenijim europskim krajevima radije birale druge opcije zaposlenja koje su im se nudile uslijed industrijske revolucije, mogle su težiti profesionalnim osposobljavanjima, uslužni sektor se razvijao, a povrh svega rasla je svijest o individualnim slobodama. Istovremeno, dubrovačke sluškinje i njihove obitelji tek su se oslobađale kmetstva koje se na dubrovačkom području zadržalo dulje nego drugdje u Dalmaciji (i Europi), a s kmetstvom je prestajala i obveza služenja kmetских kćeri u gospodarevim kućama u gradu. Ostale gradske siromašice uobičajeno su se bavile šivanjem, dok je nešto manji broj žena radio u obrtništvu i na manjim privatnim poslovima.

Na ženskom tržištu rada vladali su uobičajeni sustavi preživljavanja, što je pokazatelj važnosti plaćenog angažmana za žensku i obiteljsku egzistenciju. Primjeri uzeti iz dviju prvih ženskih profesija - primalje i učiteljice - oskudni su i fragmentarni, no nema dokaza nepoštivanja profesionalne hijerarhije. Žene su, čini se, izbjegavale sukobe s nadređenima, uglavnom muškarcima, o čijim je preporukama ovisio njihov angažman, plaće i umirovljenja. Ipak, nisu se ustručavale tražiti veću plaću ili bolje uvjete rada, čak i ako su bile nepismene. Odnos među kolegicama bio je potpuno drugačiji: u žaru suparništva dolazilo je do ogovaranja, podmetanja, pogodovanja i podmićivanja.

“EARNING ONE’S DAILY BREAD”: WOMEN’S OCCUPATIONS IN DUBROVNIK IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY

KRISTINA PULJIZEVIĆ

Summary

The analysis of women’s occupations in Dubrovnik in the nineteenth and early twentieth century is based on the data derived from the 1832-1913 marriage registers, with an aim to identify the trends in the women’s labour market in general and with regard to specific occupations. Priests who kept the parish registers usually entered the bride’s occupation, and for the brides from wealthier social background, they entered the noble or citizen status of her family along with other details, most commonly related to the father’s occupation, status or his distinguished function, if any.

In the overall number of brides in the time-frame under study, the proportion of women from the upper social ranks was smaller (up to 20%), which decreased radically in the 1890s (down to 3%). At the same time, the proportion of brides with occupations in various trades and services increased, which is indicative of the declining social and material position of the nobility, and the social recognition of certain women’s occupations (e.g. teaching), which was considered befitting of the Ragusan upper class. The largest female workforce up until the 1880s consisted of domestic servants. In chronological terms, a drop in the number of domestics in Dubrovnik followed the global trend, but due to different reasons. While in West Europe this drop may be accounted by modernisation processes, Ragusan domestics and their families were still struggling with the residues of serfdom, which in the Dubrovnik territory persisted much longer than elsewhere in Dalmatia (and Europe). It included an obligation by which the tenants’ daughters were to serve in the landowner’s city households. Other less fortunate women in the city were usually employed as seamstresses, whereas a fewer number of women found their employment in entrepreneurship and small businesses.

The first modern women's occupations in Dalmatia were midwife and teacher. Although they are fairly underrepresented in the analysed parish registers (the former because they usually acquired their professional status after marriage, and the latter because they were forbidden marriage if they wished to retain their job), these two occupations are traceable in other sources that provide insight into the situation in the women's labour market. In their relations with the superiors, employed women tended to avoid any conflict, whereas most intense competition was present among the colleagues of their own sex, which may also be read as an indicator of the importance of paid employment for the woman's and family existence.